

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА У НІМЕЦЬКОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ

(Переклад з німецької, передмова
Володимира Дятлова)

Публікація західноєвропейських джерел, що відображають події в Україні 1708-1709 рр., має важливе значення для вивчення подій Північної війни. Пропонувана добірка матеріалів дає уявлення про те, що у західноєвропейських офіційних документах і публікаціях у пресі особливу увагу привертала постать гетьмана Мазепи, його перехід на бік шведського короля Карла XII. Важливим джерелом для вивчення військових і політичних подій того часу є послання секретаря австрійського посольства у Москві. Переклади окремих з них пропонуються у даній публікації.

Ключові слова: Україна, Швеція, гетьман Мазепа, Карл XII.

Події Північної війни, у першу чергу похід короля Швеції Карла XII у Росію, викликали жвавий інтерес західноєвропейської громадськості і урядових кіл. Офіційні повідомлення, що склалися різними резидентами при королівських дворах, досить часто попадали у пресу. Головна увага при цьому приділялася битвам, становищу шведської армії, співвідношенню військових сил між ворогуючими сторонами. Головною сенсацією стали повідомлення про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля. Така увага значною мірою обумовлена тим, що від цього залежала подальша доля шведського походу й геополітична ситуація у Центральній та Східній Європі. У більшості випадків преса намагалася давати неупереджену, «об'єктивну» інформацію й не вдаватися до політичних оцінок. Водночас окремі видання публікували інформацію, яка безпосередньо надходила із табору російського царя й певним чином виражала симпатії до царської особи. Зокрема, німецька газета «Історичний і політичний Меркурій» публікувала матеріали, пов'язані з подіями походу Карла XII, його взаємини з гетьманом Мазепою. У випуску за січень 1709 року було опубліковано копію листа від 16 листопада із головної штаб-квартири у Глухові. У листі доволі докладно описано перехід Мазепи на бік шведського короля, знищення Меншиковим Батурина, розправа з мешканцями цього міста. Досить виразно передано символічну акцію сатисфакції особи гетьмана Мазепи, влаштовану безпосередньо після взяття Батурина. Опис даної події дає уявлення про те, наскільки важливе значення російський цар надавав «знищенню» імені і чеснот гетьмана.

Чимало цікавих і важливих подробиць про події містяться в офіційних посланнях Отто фон Плейєра, який був секретарем віденського посольства у Москві. Плейєр залишив по собі велику кількість послань і депеш до Віденського двору. Понад 50 з них присвячені подіям Північної війни. Зокрема, він уважно стежив за ситуацією, що складалася в Україні під час походу Карла XII. Цінність депеш полягає у прагненні автора неупереджено давати опис військових дій, політичних процесів на основі відомостей, що надходили до царського двору. Свої описи він, як правило, подавав в узагальненому вигляді на основі різних джерел інформації. Такий підхід до складання депеш певним чином був обумовлений прагненням автора перевіряти інформацію й не подавати її одразу по гарячих слідах з тим, щоб уникнути помилок.

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Віденський щоденник, 22-25 грудня 1708 року, № 563.

З Польщі 15 грудня. Король зі своєю армією намагається закріпитися між Стародубом і Черніговом і про нові битви нічого поки що не чути. Однак достеменно відомо, що гетьман Мазепа зі своїм доволі чисельним військом захотів перейти на бік шведів. Коли ж ним заздалегідь було відкрито про ці наміри, більшість козацьких полків повернулися до Його Царської Величності, так що згаданий вище Мазепа зміг пристати до шведів з військом, яке налічувало ледь тисячу чоловік, на які також не можна було покладатися. Після цього козаки влаштували нові вибори й обрали своїм військовим начальником Скоропадського. Стало відомо, що шведські полки, що прийшли із Померанії через Пруссію разом з королем Станіславом, одразу мають направитися до України. Король Швеції всюди настільки оточений московітами, що йому майже не можливо провести свою армію без значних утрат. Московіти по ходу знищують усі ліси й усі проходи на 10 миль навколо шляху; таким чином армія не може пройти, оскільки відрізаний підвіз харчів і провіанту.

Віденський щоденник, 26-28 грудня 1708. № 564.

З Польщі 20 грудня. Підтвердився перехід Мазепа до короля Швеції; сталося це за тих обставин, що як тільки він зі своїм військом переправився через річку Десна, одразу прийняв бойовий порядок і пішов до шведської армії. При наближенні Мазепа переконував своїх офіцерів перейти [з ним], однак ті не виявили бажання і повернулися зі своїми полками до московитської армії. Так що Мазепа прийшов до шведського табору приблизно з тисячею чоловік і трьома офіцерами, яких силоміць забрав з собою. На третій [день] по тому князь Меншиков штурмом завоював Батурин, де перебувало 6000 чоловік Мазепа, і всіх скопом знищив. Як тільки Його Царська Величність отримав підкріплення 20000 свіжих сил із Москви, він розпочав нападати на ворога. Між іншим, Мазепа – чоловік 70 років, невеликий статурою, але великий своєю освіченістю; при цьому настільки слабкий, що він не може ні скакати на коні, ні ходити пішки, а більшою мірою його змушені переносити. Його Царська Величність за рік до цього стратив двох поважних козаків, які утворили таємну опозицію. Воля до цього була занадто твердою. Однак з часом дізналися, що ті змушені були вмерти як несправжні донощики.

Переклад зроблено за виданням: Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. Додатки. – Мюнхен, 1988. С. 233 -234.

Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 року.

Копія листа із головної штаб-квартири.

Глухів, 12 листопада [1708 р.].

Після того, як козацьким гетьманом Мазепою було відправлено одного із своїх фаворитів до короля шведів, стали остаточно очевидними підозри у його зраді, наслідком такого зловмисного вчинку стали такі дії: він дав наказ кільком полкам чисельністю 5000 чоловік привести їх у бойову готовність для того, щоб діяти проти ворога, у той час, як його резиденція Батурин з 1000 чоловік повинна була залишатися осадженою до подальших розпоряджень або до його прибуття, він же пішов зі своїм корпусом через Десну, де за ним одразу ж вирушив сильний шведський корпус й вони зустрілися, після цього там же гетьман звернувся до своїх людей і досить чітко дав зрозуміти про свої наміри, про те, як він наважився пристати до шведської партії, чому вони мають не суперечити, а повинні слідувати за ним, інакше з ними погано вчинять.

Дивним чином з ним змушені були піти три його кращі полковники. Як тільки він об'єднався у такий спосіб із шведським корпусом, то шведські загони із інших окупованих місцевостей також зажаляли виступити зі своїх позицій й під страшним вогнем форсували річку там, де вони приготували чимало плотів і човнів, однак розташований там руський батальйон зупинив їх і розстріляв їхні плоты, так що дуже багато шведів потонуло посередині річки і мало хто перейшов туди, 1000 чоловік було вбито і потоплено, ми також втратили 300 чоловік. Так що одразу, як тільки Його Царська Величність отримав відомості від цих невірних і всієї козацької нації про повну страшну

зраду їхнього колишнього гетьмана, то одразу було надіслано указ до усіх козацьких офіцерів і рядових, негайно старшинам прибути до табору, котрі в короткий термін усі там з'явилися, де їм було оголошено про зраду їхнього колишнього гетьмана й було зажадано висловити свою думку з цього приводу; відтак вони одноставно заявили, що залишаються вірними Його Царській Величності, поклялися добром і кров'ю і зажадали нового гетьмана; тому в короткий термін у головному соборі втували священне рішення від усіх козацьких депутацій, що вони просили бути їхнім гетьманом Стародубського полковника Скоропадського, яке Його Царська Величність з усіма козаками сприйняв з великим задоволенням і надав підтримку та благословення.

Тим часом отримали від князя Меншикова повідомлення, що той швидко зібрав великий корпус, після чого рушив на Батурин і штурмував тамтешнє місто і після багатогодинної битви оволодів ним, завоював і повністю його знищив. Полковника Кенігсека, брата того, що мав бути екстраординарним посланником короля Августа, за те, що він командував артилерією на боці Мазепи проти російських загонів, повісили прилюдно на площі, місцевість піддали вогню, а після цього усе зрівняли з землею, у місті захопили 80 гармат. Після цього повідомлення прибув сам Меншиков зі своїми загонами, й оскільки його [Мазепу] було раніше зведено у лицарі ордена Св. Андрія, то відбулась контрафакція з опудалом колишнього гетьмана, орден було скасовано, усі маєтності були оголошені конфіскованими, його проголошено клятвозлочинцем і зрадником Його Царської Величності Вітчизни й усієї козацької нації, й у такий спосіб його прокляли й викинули геть за двері, потім закликали ката, [опудало] настромили на піку і потягли на вільне місце, де публічно зачитали про його злочини, зламали шаблю й повісили на шибениці. Щоправда, дякуючи Богу, таких несподіваних дійств жодному з прихильників Мазепи не судилося зазнати, а, навпаки, щодня гуртом прибували ті козаки, які разом з ним вели перестрілку з ворогом або багато з них були примушені до цього, тому знайшлося лише три полковники, які разом скаржилися на те, що були приведені до цього хитрощами і силою зрадника, тому Його Царська Величність із притаманним йому шляхетством усіх не лише пожалував і простив, а гарантував назавжди захист їхньої честі, служб і обов'язків, добра й усіх привілеїв. Оскільки уся авокагорія [акція прощення] була швидко завершена, так що ті, які [залишилися] з ворогом, якщо вони впродовж чотирьох тижнів встановленого терміну будуть знову просити царської милості й прийдуть сюди, то вони різним чином, всілякими шляхами, як і вимагалось, мають ставати на коліна; після завершення цього терміну їхнє життя, добро і маєтності повинні розглядатися як [майно] зрадників і клятвопорушників без будь-якого помилування. Руські тепер очікують й спостерігають те, що ворог чим далі, тим сильніше буде діяти по Десні, однак руські своїх людей поділили на різні корпуси, як тільки Його Царська Величність наказав дозволити перехід через річку з тим, щоб ворог міг мати вільний перехід, однак після Севська і Глухова, де зараз знаходиться головна штаб-квартира, зібрати до купи усі сили з усіх місцевостей з тим, щоб дати головну баталію. Пізніше, з наступною okazією повідомимо наступні [новини] (дасть Бог, добрі).

Переклад зроблено за виданням: Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. Додатки. – Мюнхен, 1988. – С. 239 -240.

Із послань австрійського посла Отто фон Плейера до Віденського двору

16 листопада 1708 р.

Стало зрозуміло, чому шведи надавали таке велике значення рішучому й поспішному походу в Україну. Згодом надійшли переконливі відомості про те, що, твердий як камінь і холодний як лід й завжди вірний цареві й за те любимий козаками, козацький гетьман Мазепа з 300 чоловіками своїх кращих поважних людей і деякими козацькими полковниками перейшов на бік ворога, завдяки чому ворогу було створено сприятливу атмосферу й майже напівголодній до цього армії стало набагато краще.

22 грудня 1708 р.

При складанні цієї реляції я отримав відомості із табору про те, що король у Швеції силою укладеного трактату очікував від Мазепи гроші і військо 60000 чоловік, або ж він хотів дати йому пофліртувати перед обличчям руської армії. Тим самим він розіслав листа і наказ до всіх козацьких міст й просив його дотримуватися, який, однак, козаки розірвали з відповіддю, що вони свого часу присягнули царю й бажають бути вірними йому добром і кров'ю. Тоді ж Мазепі і його поплічникам запропонували загальне помилування в разі, якщо він з іншими бажаними повернуться назад. Таким чином він знайшов зручну можливість вийти з-під шведської руки й уже подолав 7 миль шляху. Однак ворог пішов за ним слідом, наздогнав його й силоміць повернув назад й одразу взяв його під жорсткий нагляд. Після цього шведи побачили, що ошукані Мазепою, і через свій похід в Україну виявилися повністю відрізаними від Лівонії, Литви й Польщі, очікуваний з Польщі обоз із забезпеченням було розбито, почалися перебої з постачанням, оскільки козаки не хотіли розставатися зі своїм добром, будь-які контрибуції знищували й захищали свої вольності. Однак, коли руські їх оточили, то вони відступили назад до Дніпра й усі оточені пішли далі на Волинь, а руські наздоганяли й переслідували їх.

28 квітня 1709 р.

Хоча більшість запорозьких козаків через постійні інтриги Мазепи нарешті виступили проти царя, шведи посилити їх трьома полками під командуванням бригадира Крузе, в той час, як цар одразу послав проти них 10 сильних полків під командуванням генерал-лейтенанта Рена. Однак, коли він виступив, то вони напали й знищили полк руських прямо у таборі поблизу Дніпра. Однак генерал з усією силою наступив їм на горло, оскільки вони добре окопалися у містечках і на острові, то, відкинувши усі належні милості, генерал нападав на одну місцевість за іншою, штурмував і брав їх, і у страшній люті було влаштовано різанину чоловікам козакам, жінкам, дітям й тим, хто ще був в утробі матері, однак навіть коли прийшли перші окремі полонені й цілі заго-ни, то всім відрізали вуха і ноги, надівали на колеса й тягали по шляхах і полях, поки вони таким чином не вмирали. Из-за цього заколоту не залишилося жодного будинку, оскільки вони всюди у цій місцевості були знищені....

Переклад зроблено за виданням: Томашевський С. З донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708 і 1709. // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 242 -244.

Публикация западноевропейских источников, которые отображают события в Украине 1708 -1709 гг., имеет важное значение для изучения событий Северной войны. Предлагаемая подборка материалов дает представление о том, что в западноевропейских официальных документах и публикациях в печати особенно внимание привлекала фигура гетмана Мазепы, его переход на сторону шведского короля Карла XII. Важным источником для изучения военных и политических событий того времени являются послания секретаря австрийского посольства в Москве. Переводы отдельных из них предлагаются в данной публикации.

Ключевые слова: Украина, Швеция, гетман Мазена, Карл XII.

The publication of Western-European sources, which reflect the events that were taking place in Ukraine in 1708 – 1709 years matters a lot in the process of studying the events of Northern war. Offered selection of the materials gives presentation of the fact that hetman's Mazepa personality and his passing to Swedish king's Karl XII side came into a special notice in Western-European official documents and mass media publications. The important sources for studying military and political events of that period are secretary's notes of Austria's embassy in Moscow. The translations of some of them are proposed in this publication.

Keywords: Ukraine, Sweden, hetman Mazena, Carl XII.